

Истраживање средњовековног манастира — манастир Милешева

СВЕТЛАНА МОЈСИЛОВИЋ-ПОПОВИЋ

Архитектонски простор — *манастир*¹ одређен појединачним архитектонским групацијама као елементима шире просторне организације, представља сложену структуру са специфичним међуодносима. У таквој структури однос појединачних елемената може бити променљив на нивоу просторне јединице, али истовремено и непроменљив у оквиру групације. Тако се, на пример, монашке келије, оставе, радионице, кухиња и друго — као јединичли елементи — архитектонски обликују сразмерно слободно, не држећи се неке прописане грађевинске схеме. Они се затим умножавају по обиму одређеног простора, стварајући функционалне групације које имају сталан положај у оквиру просторног концепта. Проучавање такве просторне формације мора се одвијати напоредо у два правца: први, који покреће питање осмишљавања простора целине, и други, који разматра архитектонскоградитељски концепт. Проблем постаје сложенији када се рашчлани на елементе који одређују формацију, јер суштина просторне организације и целокупног градитељског дела није иста.

Елементарна схема простора је константна — архетипско централно решење кружног габарита. Од појединачних грађевина цедине једино храм и трпезарија представљају архитектонске константе, док остали објекти, према потреби, подређу променама. Просторној диспозицији манастира, у бити одређеној теолошком спекулацијом (симболика центра), супротстављене су појединачне грађевине, од којих, опет, храм и трпезарија имају симболичко значење, док су остале подређене профаној намени. Та бифункционалност простора и појединих објеката, која се исказује у односу духовнопрофано, представља трајно обележје манастира. Из двојности садржаја произлазе различити архитектонски облици, прилагођени овој намени, профаној или сакралној.

Изван те строго контролисане диспозиције, која представља засебну целину, постоје и други појединачни објекти који припадају манастиру, а смештени су у непосредној близини, или у оквиру структура, другог типа (градови).

Тако сложен просторни модел, са специфичним социјалноекономским положајем у средњовековној држави, пружа широке могућности за истраживање и идентификацију архитектуре те епохе. Манастир средњовековне Србије формиран као врло специфична целина, захтева интердисциплинирано проучавање као најисправнији истраживачки поступак. У основи таквог рада стоје три врсте изворних података: материјални остаци на терену, писани и ликовни историјски извори и стручна литература о основном питању.

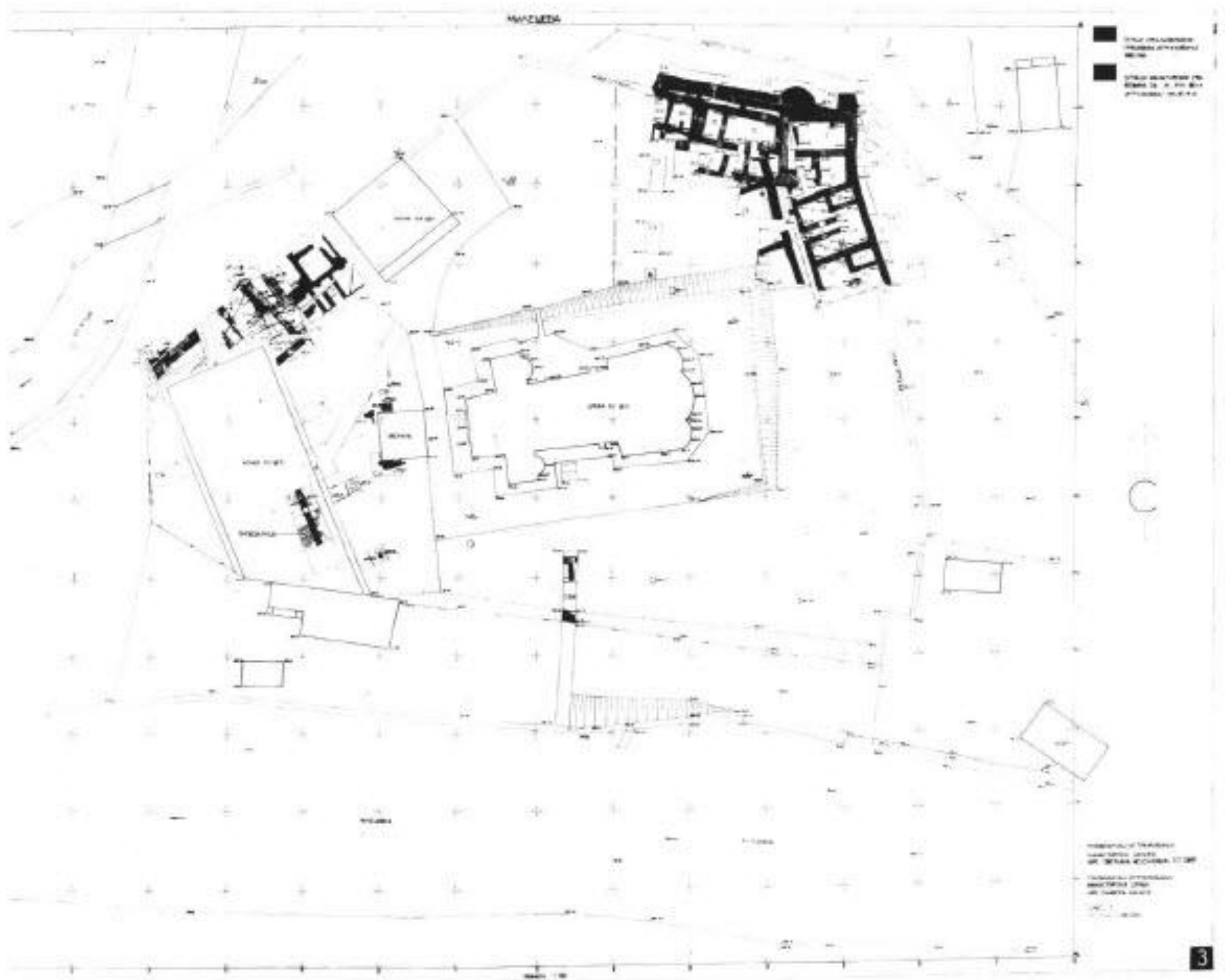
Рад на овом проблему данас је постављен много шире, јер обухвата неколико независних фаза, чији је крајњи исход целовито представљање манастира савременом друштву. Ако рашчланимо тај поступак, издвојићемо неколико засебних радних целина, које се баве истим објектом са различитих становишта, и тако ћемо добити парцијалне слике, које тек у укупном низу могу пружити реалније податке. Имајући у виду да је предмет наших изучавања архитектура, посматраћемо поступак са тог становишта, посвећујући највећу пажњу предмету нашег стручног интересовања.

Ако пођемо од данас признате чињенице да је циљ рада на просторној структури манастирског типа свеобухватно представљање те целине савременом друштву, суочени смо са потребом да разматрамо нове категорије којима таква целина подлеже, а то су: ревалоризација садржаја, историјска експозиција и друштвена употреба објекта.

Ревалоризација садржаја грађевинског објекта подразумева као крајњи исход утврђивање стварне вредности појединачних елемената и целине. Средњовековни манастир, као историјска категорија, има две вредности: систем вредновања који важи у тренутку његова подизања и вредност коју му обезбеђује хронолошка дистанца. Рад на идентификацији ове категорије, која је свакако основни елемент у процесу проучавања и истраживања манастира, захтева детаљну анализу структуре са свих њених становишта. Економски и социјални положај манастира у средњем веку је, између осталог, један од важних чинилаца за одређивање вредности његовог садржаја. Храм, као примарни објекат насеља, свакако заузима најважније место у том систему, мада његов водећи хијерархијски положај не искључује узајамну зависност са осталим архитектонским елементима просторне целине. Временска удаљеност раздобља које проучавамо омогућава нам да установимо вредност грађевинског садржаја манастира у контексту развоја архитектуре.

Те две врсте вредности се не морају поклапати кад је у питању исти просторни модел. Неусаглашен систем вредности доводи понекад до погрешних резултата у току истраживања, што се најчешће испољава у прихватању само једног вида ове категорије, док се други занемарује. Веома често се усваја хронолошки

¹ О манастиру као просторној структури уп. С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира средњовековне Србије*, Саопштења XIII (Београд 1981) 7-45.

Сл. 1. Манастир Милешева — ситуациони план са новооткривеним објектима

Fig. 1. Monastère Mileševa — plan de l'édifice et de la cour les ouvrages d'architecture récemment mis au jour

систем вредности у елементарном облику, због чега се дешава да приоритетно место добије архитектонски предмет на основу своје старости, а не на основу своје архитектонске суштине.² Изузетан значај при истраживању манастира треба посветити анализи управо те категорије, јер је она предуслов за доношење закључака о суштинским питањима.

Историјска експозиција, нова димензија у склопу постављеног проблема, проистиче из непрекидности постојања целине на истом простору. Особеност места на коме се подизао манастир у средњем веку повезана је са ритуалним чином фондације који, између осталог, захтева да оно буде претходно означено. У великом броју случајева манастир се градио на темељима старије сакралне структуре.³ Та специфична насеља у средњовековној Србији најчешће се нису гасила, већ су настављала свој живот и после распада средњовековног државног система. Њихово трајање, које се, поред мањих прекида још наставља, условило је и промену грађевинскоархитектонског састава.⁴ Тако хронолошка анализа архитектонског дела представља изузетно важну фазу у проучавању манастира. Историјска експозиција, као исход тога процеса, треба да омогући добија-

ње упоредних информација о развоју целине, не нарушавајући при томе просторноархитектонски интегритет.⁵

² Често се догађа да се невешто грађеном црквеном здању из XIII века даје првенство у односу на исту врсту објекта из XVI столећа само на основу старости, без обзира на архитектонску вредност, која може бити обрнуто сразмерна старости објекта.

³ О оснивању и грађењу манастира у средњовековној Србији уп. С. Мојсиловић, *нав. дело*, 23 и даље.

⁴ Најчешћи случај код манастира у средњовековној Србији је sukcesивна доградња профаних, а често и сакралних објеката. У тим грађевинским захватима долази и до измене просторних односа. Такав случај је, на пример, код манастира: Ариља, Пећке Патријаршије, Милешеве, Бање код Прибоја и других.

⁵ Термин *просторно-архитектонски интегритет* треба условно схватити и прихватити, јер се догађа да замашна грађевинска активност монаха у току дужег периода измени првобитну градитељску замисао. Зато се у овом случају не говори о интегритету првобитне просторне концепције, већ се мисли на интегритет sukcesивног грађења које има своје историјско оправдање.

Друштвена употреба објекта. У савременим условима манастир као историјска формација представља објекат друштвене употребе, независно од своје основне сврхе — сакралног простора, коју је у највише случајева задржао до данас. Тако средњовековна целина тога типа постаје: културноисторијски споменик, туристичко средиште, просторна доминанта нових урбаних или руралних агломерација, едукативни пункт или музејски простор. Те нове намене и димензије манастирског насеља, као и других историјскопросторних садржаја, утицале су на образовање посебне схручне дисциплине која се бави искључиво проучавањем и заштитом градитељског наслеђа.

Теоријски приступ проучавању и заштити средњовековних манастира представља само један вид проблема. Рад на одређеној просторној целини покреће многа питања која се односе искључиво на ту целину, што захтева усклађивање истраживачког поступка са предметом проучавања. У овом случају, предмет рада је одређени просторни модел — средњовековни манастир Милешева, изграђен у почетку XIII века.⁶

Истраживачки пројект „Манастир Милешева“, у методолошком погледу се ослања на напоредно проучавање изворних података који се односе на овај манастир, а то су: теренски подаци, писани извори и литература у вези са основним питањем. Главни извор представљају материјални остаци на терену, који, заједно са писаним изворима, чине основ истраживачког пројекта.

Пошто је реч о просторноархитектонској структури, а не о појединачном објекту, програм истраживања је подељен у неколико етапа прилагођених карактеру предмета који се испитује. Прву етапу рада на овом проблему представља систематско откривање простора који је некада припадао средњовековном манастиру. Будући да обим насеља није познат, подлогу за план детаљног испитивања простора пружио је географски положај на коме се манастир налази. Постављен на равном простору између реке Милешевке са јужне, Косатице са северозападне стране и брда Титеровац са североисточне, манастир има природне границе, изван којих се не може очекивати простирање ужег манастирског насеља. Ово подручје, означено као могуће место манастира и претходно геодетски снимљено, подељено је на истраживачке секторе, на којима се поступно предузимају археолошка ископавања. Истовремено са истраживањем манастирског насеља, приступило се систематском рекогносцирању непосредне околине, које треба да пружи податке о средњовековним саобраћајницама, прилазу манастиру и појединачним објектима који су се налазили изван овог најужег круга, а припадали су средњовековној Милешеви. На овом ширем простору подручја предвиђају се само пробна сондажна истраживања, уколико се покажу као неопходна. У оквиру рада по секторима израђује се одговарајућа археолошка и архитектонска документација, према утврђеном методу.⁸

Истраживање манастирске архитектуре, која је по свом карактеру сакрална и профана, обухвата рад на функционалној идентификацији објекта и утврђивању њиховог примарног архитектонског облика, проучавањем конструктивног система грађења и технике употребе грађевинског материјала, као и обраду украсних архитектонских елемената рађених од камена, опеке или дрвета. Истовремено са тим проучавањем обавља се рад на истраживању просторних односа архитектонских елемената који чине манастирско насеље. Испитује се диспозиција грађевина, њихов међусобни однос и однос према природним особинама места. Архитектонска анализа обухвата упоредно проучавање средњовековних објеката овог манастира са другим грађевинама на ширем простору с циљем да се утврди место милешевске архитектуре у оквиру развоја градитељства те епохе. Напоредо са истраживањем терена, одвија се истраживање писаних историјских извора који се тичу Милешева. Супротстављањем те две врсте података израђује се преглед информација о просторној целини. Посебна пажња се поклања хронолошкој анализи грађевинских остатака, пошто је позната чињеница да је Милешева живела без прекида од XIII па све

⁶ Манастир Милешева је задужбина краља Владислава, сина Стефана Првовенчаног. Мисли се да је подигнут 1234. године (уп. С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1971, 9 и даље). Систематска истраживања, која су у току, пружиће потпуније податке о овом питању.

⁷ Истраживачкоконзерваторске радове на манастиру Милешеви предузео је Републички завод за заштиту споменика културе. Делимична истраживања манастирске цркве су и раније била предмет научног интересовања. Мање испитивачке радове на терену су предузимали арх. Ђурђе Бошковић и арх. Јован Нешковић. Обнову манастирског конака из средине XIX века је извео арх. Ранко Финдрик. У оквиру ових послова извршена су и пробна сондирања манастирске порте (северна зона), као и испитивања западног дела испред спољне припрате цркве. Археолошке радове је водио Часлав Јордовић. Том приликом су откривене профане зграде у северној зони и остаци — највероватније темељна зона — грађевина које би по свом габариту могле бити куле(?), испред спољне припрате. Од 1980. године је започело систематско истраживање просторне целине — манастир Милешева. Рад на овом пројекту је тимског карактера: истраживање, конзервацију и заштиту манастирске целине је предузела арх. Светлана Мојсиловић; истраживањем и конзервацијом манастирске цркве се бави арх. Оливера Кандић; археолошка ископавања води археолог Милица Јанковић; истраживање живописа је предузела историчар уметности Мирјана Шакота. Рад на остварењу тога дугорочног пројекта је у току.

⁸ Истраживачки сектори: ситуационе основе са остацима архитектуре се снимају у размери 1:25, са свим потребним пресецима и изгледима зидова; археолошке основе и профили се снимају у размери 1:20, а архитектонски елементи у погодној размери у зависности од величине предмета. У оквиру текуће документације воде се истраживачки дневници (архитектонски и археолошки) попис покретног материјала, обрађује се археолошки инвентар, води се дневник архитектонске пластике, као и текућа фотодокументација.

Сл. 2. Манастир Милешева, новооткривени остаци манастирских грађевина (снимци С. Мојсиловић-Поповић)

Fig. 2. Monastère Mileševa, vestiges des bâtiments annexes du monastère, récemment mis au jour

до краја XVIII века. Рад на утврђивању локације пре XIII века такође представља саставни део истраживачког пројекта.

Друга етапа рада на истраживању и заштити Милешеве односи се на поступак конзервације и обнове градитељског наслеђа. У зависности од исхода прве истраживачке етапе, која представља основ за сваки подухват обнове архитектуре, развија се друга фаза овог пројекта. На основу претходно извршених обимних анализа архитектуре и урађених реституција грађевина, приступа се обнови грађевинског садржаја Милешеве. Концепт обнове манастира Милешеве подразумева делимичну рестаурацију архитектуре манастирског насеља која се развијала на том простору.

У методолошком погледу пројект се ослања на резултате истраживања, али истовремено решава и проблем историјског излагања архитектуре, који у овом случају не припада искључиво средњовековној епохи. Континуирани живот Милешеве оставио је трага, између осталог, и на градитељској делатности. Тај архитектонски хибрид, стваран у току шест векова, немогуће је у целини приказати и поред свих напора. Разлози за то леже и у природи изведених обнова, у којима је најчешће нов грађевински захват делимично, или чак у целини, рушио претходни. Очигледне су промене и у погледу просторне диспозиције насеља. И поред тога што је елементарни просторни концепт — непроменљива схема централног решења—задржан до данас, правац пружања грађевинских групација по обиму, као и сама величина насеља, мењали су се у току протеклог периода. Такво стање захтева да се откривено архитектонско наслеђе представи у складу са својом

функцијом и степеном важности у оквиру просторне целине. Архитектонска слика насеља мора представљати хибрид — јер то она у суштини и јесте — али истовремено мора бити успостављена равнотежа на релацији време — архитектура, која ће обезбедити интегритет целине, коју је такав архитектонски склоп увек имао.

Истраживање и обнова манастира Милешеве обавља се према изнетом концепту, који је у овом случају примењен на одређену средњовековну просторну целину.⁹ И поред тога што Милешева спада у ред најзначајнијих манастира подигнутих у XIII веку у средњовековној Србији, мало се зна о њеном архитектонском садржају.¹⁰

Већ прва истраживања манастирског простора, обављена 1974, 1980. и 1981. године, показала су да се манастир простире изван своје данашње

⁹ Резултати истраживања који ће бити изнети у овом саопштењу представљају почетак рада на овом манастирском насељу. Будући да се пројект налази у почетној истраживачкој фази, не треба очекивати коначан суд о градитељском наслеђу, нити комплетну анализу архитектуре манастира. Намера овог саопштења је да се изложи концепт тога истраживачког поступка и осветли на конкретном примеру.

¹⁰ Од средњовековних грађевина у манастиру Милешеве донедавно је била позната једино манастирска црква. Првим пробним ископавањима започетим 1974. године и систематским истраживањима покренутим 1980. године откривене су прве профане грађевине из средњег века. Манастирска црква до данас није детаљно испитана, па не постоји ни архитектонска студија посвећена овом питању. О Милешеве у светлу познатих историјских

зидане ограде у правцу севера. Да би се прво установио његов обим, постављене су сонде према основним правцима, односно према традиционалној оријентацији цркве као главном објекту манастирског простора, које су унакрсно — ободно — пресекле локацију (правци: исток—запад, север—југ). Исход тих ископавања је осим података о величини насеља требало да пружи обавештења о стратиграфској ситуацији и културним хоризонтима на овом простору, на основу којих би се усмеравала даља истраживања. Та сондирања су показала да се манастир простире дубље на северни плато, а да му се западне и источне границе, углавном, поклапају са садашњим оградним зидом, односно западним зидом каменог конака подигнутог 1884. године (сл. 1). Са јужне стране — према реци Милешевки — стање је другачије. Сонда постављена на овом делу, која је пресекла простор од платоа цркве до реке, показала је да ће бити изузетно сложено утврдити тачан положај јужне границе манастира — трасу јужног обимног зида.

Источни и западни земљани профили на овом месту су навестили да је Милешевка, у једној од последњих великих поплава, разорила и однела део јужног манастирског простора, заједно са грађевинама које су се ту налазиле. Данашњи први потпорни зид (други се налази уза саму реку), подигнут од тесаног камена, зидан је после те поплаве, у којој је настрадао и камени конак (разрушен му је био јужни зид).¹¹ Први подаци о локацији са јужне стране су истовремено указали на могућност проналажења граничног зида манастира на југоисточном углу, где (према садашњим проценама терена) река није одсекла првобитни плато. Истраживања у овој зони ће тек бити предузета. У сондама постављеним према претпостављеном правцу северне и западне границе манастира, пронађени су делови камених зидова, који су оградавали манастирски простор. У основи полукружна камена конструкција на северном спољном зиду манастира указује на могућ положај куле, која на овом ступњу истраживања остаје хипотетично функционално дефинисана.

На основу тих прелиминарних података о манастирском простору, може се тврдити да је Милешева била омеђена каменим обимним зидом у складу са усвојеном схемом просторног распореда средњовековних манастира. Да ли је овај зид имао улогу ограде или одбрамбеног зида у овом тренутку није могуће одредити.¹² Истраживања у манастирској порти су показала да су дуж обода тог простора биле постављене грађевине, док се око цркве простирао шири појас манастирске некрополе. Сви ти подаци, ма колико били непотпуни, изграђују слику о манастирском насељу које је било замишљено и остварено као централно просторно решење са храмом у средишту система. Особности овог манастира, које не излази из оквира познате средњовековне схеме, што су показали и први резултати истраживања, отвориле су могућност прелиминарног разматрања питања шире

манастирске локације. Испитивања манастирских грађевина до сада нису пружила податке о улазу у манастир, као веома важном елементу просторне целине. Исто тако нису тачно одређени ни средњовековни прилази и путеви у чијој се непосредној близини налазио манастир.¹³ Данас се Милешеви прилази са северне стране, новоизграђеним путем који води од Пријепоља десном обалом Милешевке. На самом прилазу на манастирски плато прелази се река Косатица преко дрвеног моста. Улаз је постављен у новом оградном зиду, ближе северозападном делу порте. То није његов првобитан положај. Локација Милешеве је са северне стране омеђена реком Косатицом, изнад које се подижу прилично стрме падине околних брда. На самом данашњем прилазу манастиру, испред моста, уздиже се окомита стена одмах изнад корита реке. Један део те камене препреке је уклоњен (миниран) у току изградње пута. Обележја терена са северозападне стране наводе на помисао да је некадашњи прилаз манастиру вероватно имао другачију трасу, за коју постоји неколико могућности, које, за сада, треба прихватити само као претпоставке. Да би се одредило место манастирског улаза (једног или два), неопходно је утврдити положај средњовековног пута у чијој се близини налазио манастир. Истраживање путева у околини је започето 1981. године, у склопу рекогносцирања непосредне околине, и још није окончано. На основу особености терена, и према подацима забележеним у многобројним путописима из XVI и XVII века¹⁴, пут од Пријепоља, поред Милешеве, у правцу града Милешевца и даље за унутрашњост пружао се падинама поред реке Милешевке.

Према првим подацима о терену у непосредној околини, као и оним из путописа изгледа највероватније да је пут од Пријепоља према Милешеви водио најпре десном, а затим левом

чињеница, са највећом пажњом посвећеном живопису, писао је Светозар Радојчић (вид. С. Радојчић, *Милешева*), где је наведена и старија литература.

¹¹ Да је овај потпорни зид подигнут у време обнове конака, после велике поплаве, показује данашњи јужни зид конака у приземљу, који је зидан истовремено са потпорним зидом од истог материјала и истоветном техником.

¹² О манастирској фортификацији уп. S. Mojsilović. *Elements of Fortification of the Monasteries in Medieval Serbia*, *Balkanoslavica* 7 (1978), 169—195.

¹³ Познато је да се Милешева у средњем веку налазила у непосредној близини средњовековног пута који је од приморја водио у унутрашњост земље. Уп. М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ЈИЧ, III 1—4 (Београд 1937) 122—123; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека I (Београд 1959) 205—303; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.

¹⁴ Уп. Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима Француских савременика XV—XVII век*, Београд

обалом реке Милешевке. Вест да је пут водио десном обалом реке налази се у путописима, где се помиње да путници по изласку из вароши Пријепоља прелазе реку преко дрвеног моста идући ка манастиру.¹⁵ Према причањима мештана и испитивању на лицу места, део трасе „старог турског пута“ налази се на левој обали Милешевке, на падинама изнад манастира; данас је то шумска стаза која води према околним селима. Непосредно уз ову стазу, на ободу манастирског имања поред кога води овај пут, тачно изнад манастира (лева обала Милешевке) откривени су остаци камене грађевине, издужене правоугаоне основе, зарасли у коров.¹⁶ Ширина тог објекта износи 10, а дужина 20 m. Чишћењем зидова и отварањем пробне сонде на североисточном углу објекта, која је захватила и спољни и унутрашњи простор, откривен је камени зид широк 0,70 m зидан од ломљеног камена са кречним малтером. У унутрашњем простору, напоредо са краћом страном грађевине, откривени су остаци каменог постаментa ширине 0,80 m и дужине 2,00 m (дужа страна постаментa је постављена дуж краће стране грађевине) и паралелно дужој страни објекта темељни зидови неког банка ширине око 40 cm. Зидови зграде су тако зарушени да су се сачували испод нивоа могућих отвора. Намена и архитектура ове грађевине за сада нису проучене. На основу првих података о типу објекта и његовом положају уз пут, могуће је претпоставити да је реч о згради која је могла служити за прихватање путника — караванска

станица.¹⁷ Ако се у наставку истраживања потврди изнета претпоставка о врсти објекта, као и траси пута, отвара се могућност разматрања прилаза манастиру са те — јужне стране. Та могућност добија у значају ако се узме у обзир положај средњовековног града Милешевца, коме је једини могући прилаз баш са те исте леве обале Милешевке.

Друга могућност коју тек треба испитати је положај интерног пута, који се могао одвајати од главне саобраћајнице и водити само до манастира, и то са његове северозападне стране. Прелаз преко реке Косатице, у том случају, није могао бити на данашњем месту, с обзиром на особености околног тла. Засад ово остаје само претпоставка.

Досадашња разматрања могућих прилаза Милешеви су у непосредној вези са положајем ма-

¹⁵ Исти, *нав. дело*, 139 и 157.

¹⁶ Рекогносцирање околине предузеле су 1981. године Светлана Мојсиловић и Милица Јанковић, а 1982. археолог Араган Бојовић.

¹⁷ Из збирке путописа (Р. Самарџић, *нав. место*) сазнајемо да је уз манастир Милешеву постојала караванска станица. Према описима грађевина које су служиле у ове сврхе у XVI веку — били су то типски објекти — није невероватно да је реч о таквом објекту. Посебно напомињемо откривене остатке постаментa уз унутрашње зидове, који су могли користити за лежај путника, што је уобичајена појава (вид. Р. Самарџић, *нав. дело*, 133 — опис зграде караванске станице).

Сл. 3. Манастир Милешева, новооткривени остаци манастирских грађевина

Fig. 3. Monastère Mileševa, vestiges des bâtiments annexes du monastère, récemment mis au jour

настирских улаза. Откривени остаци грађевина и зидова засад такође не пружају податке о томе.

О манастирским зградама Милешеве мало се може рећи у овој фази истраживања (сл. 2, 3 и 4). Испитана површина не обухвата ни једну четвртину великог манастирског насеља. Откривени објекти (североисточна и југозападна зона) указују на познат средњовековни распоред, према коме грађевине уоквирују цркву. Датовање откривених остатака профане архитектуре за сада остаје отворено. У манастирској порти је установљено неколико културних хоризоната¹⁸, од којих неки припадају раздобљу које претходи оснивању Милешеве. Стратиграфска ситуација такође показује да је Милешева више пута била изложена страдању. Судајући по материјалним остацима спољни зидови са северне стране су разорени средином XV века. Грађевине које се нижу са унутрашње стране порте, напоредно са спољним зидовима, припадају млађем периоду. Према њиховој нивелети зидања у односу на цркву, а и по остацима грнчарије, они би се могли датовати најраније у XVI век. Традиционалан начин зидања тих објеката — ломљеним каменом — као и малобројни остаци архитектонских елемената (допозорници, довратници, делови сводова), засад не могу представљати сигурне доказе за њихово хронолошко одређивање. Позната је чињеница да се тај традиционални начин зидања протеже од средњег века до најновијег времена. На млађе порекло тих објеката указује и њихов положај у односу на спољне средњовековне зидове. Они су грађени независно од ове архитектуре.

Положај простирања грађевина из старије фазе не може се одредити све док се не изврши систематско сондирање унутрашњег простора млађих грађевина, које налажу преко њих. Ти радови се одвијају паралелно са откривањем засуте манастирске порте. Функционалну и архитектонску анализу зграда још није могуће предузети, мада грађевине које се пружају уз источни спољни зид указују на ритмично понављање просторних јединица које имају пећ и прозоре, што би могло навестити да је у питању стамбени део манастира. У крајњем североисточном делу порте, уз спољне зидове просторије која је имала неку сводну конструкцију, откривени су остаци живописа." И намена тог простора још није тачно утврђена. У западној зони порте, у грађевинама чији се зидови подвлаче под нови каменни конак, пронађени су такође остаци фрескомалтера, а у самом конаку остаци старе трпезарије.

Даља разматрања архитектуре, која би превазишла ниво саопштења, у овом тренутку не би пружила потребне податке и остала би у домену претпоставки.

*

Истовремено са теренским радом на истраживању манастирске целине приступило се проучавању писаних историјских извора о Милешеве. И поред тога што је тај посао, као и теренски рад, на самом почетку, показало се

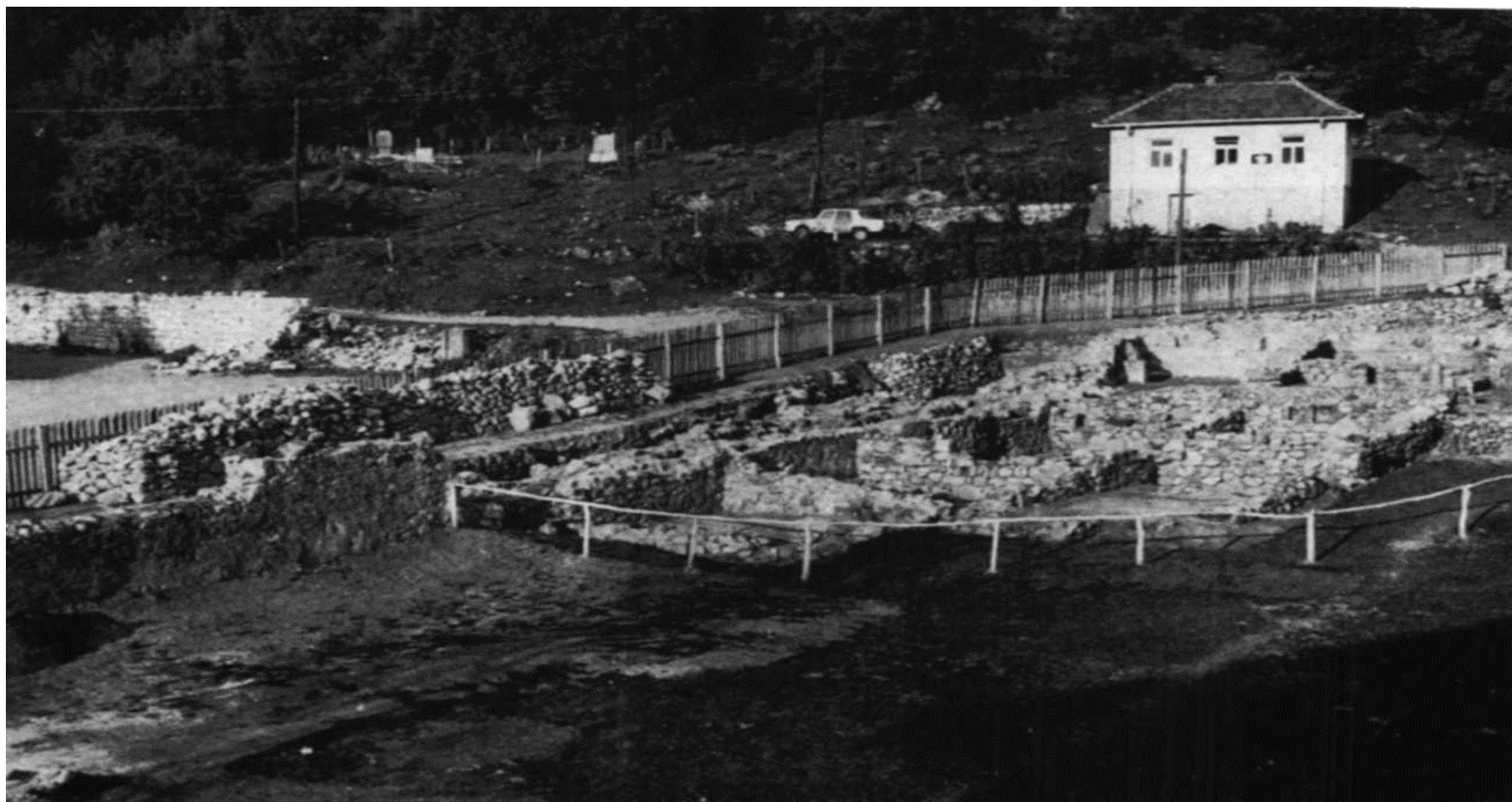
да је број података о Милешеве, ако се има у виду целокупан период од оснивања у XIII веку до привременог гашења крајем XVIII века, неуједначен. Ако би се правио прелиминарни статистички преглед расположивих података, онда би за период од половине XIII до половине XV века било само неколико обавештења, затим се у XVI веку број повећава, да би максимум био постигнут у XVII веку. Поновни недостатак вести је карактеристичан за XVIII век, све до 1863, године, када је започела велика обнова запустелог манастира Милешеве.²⁰ Прегледом тих докумената и записа

¹⁸ Уп. Археолошки извештај М. Јанковић, *Mileševa — manastirski kompleks i nekropola*, *Arheološki pregled* 22 (1981), 156—159; Иста, *Милешева*, *Археолошки преглед* 23 (у штампи).

¹⁹ Фрагменти живописа су пронађени у шуту на поду, као и на грађевинском камену који је некада припадао зиду. Ти остаци су пажљиво склоњени и припремљени за конзервацију.

²⁰ Хронолошки преглед историјских извора који следи, не представља резултат систематског проучавања грађе, пошто је истраживање на самом почетку. У овом моменту податке користимо само као илустративни пример, јер многе збирке докумената нису још проучене.

Век	Број информација	Наслов збирке
XIII	2	Љ. Стојановић, <i>Стари српски записи и натписи I</i> , Београд 1902, 11; F. Miklosich, <i>Monumenta Serbica</i> , Vienne, 1858, 72.
XIV	2	С. Новаковић, <i>Законски споменици српских држава средњег века</i> , Београд 1912, бр. 606; Споменик СКА LXXI (1931), 138.
XV	2	С. Новаковић, <i>нав. дело</i> , бр. 607; P. J. Safarik, <i>Pamatky drevniho pisemnictvi Jihoslavanuv</i> , v Praze 1873, 80.
XVI	11	Љ. Стојановић, <i>нав. дело</i> , бр. 523, 530, 589, 601, 630, 716, 857; P. Самаринић, <i>нав. дело</i> , 112, 114, 128, 135.
XVII	17	Љ. Стојановић, <i>нав. дело</i> , бр. 1132, 1141, 1153, 1228, 1315, 1820, 1895, 1918; <i>Грађа за српску историју из руских архива и Библиотека — исписао Ст. М. Дмитријевић</i> , Споменик СКА LIII (1922) 153—164. P. Самаринић, <i>нав. дело</i> , 157, 174.
XVIII	2	<i>Грађа из руских архива</i> , 171.

Сл. 4. Манастир Милешева, новооткривени остаци манастирских грађевина

Fig. 4. Monastère Mileševa, vestiges des bâtiments annexes du monastère, récemment mis au jour

долази се до закључка да се најмањи број обавештења односи на манастирска здања, упркос чињеници што се кроз многа документа из XVI и XVII века тражи помоћ за њихову обнову. И помени Милешева у делима путописаца из XVI и XVII века ле пружају довољно података на основу којих би се могла обновити архитектонска слика старог манастира.

Ако се писани подаци упореде са тренутном сликом на терену, може се уочити нека, највероватлије случајна подударност. Количина архитектонских података, односно остатака из најранијег периода живота манастира, сразмерно је мала у односу на грађевине које су подигнуте у новије време (XVI и XVII век). Такво стање на манастирској локацији има своје разумно оправдање, јер је сваки нови — млађи — грађевински захват морао делимично, или чак у потпуности, променити претходни. Недостатак писаних историјских извора се свакако мора тумачити на други начин. Имајући све то у виду, као и чињеницу да је откривање манастира Милешева обухватило једва осмину некадашњег простора, што свакако не даје стварну слику стања, нећемо се у овом тренутку упуштати у анализу паралелних информација: терен—писани документ. Таква разматрања, када је у питању архитектура, на овом степену истраживања не би пружила квалитативно нова сазнања. Такав став не треба тумачити као трајно опредељење у методолош-

ком погледу, што би било недопустиво, већ само као један степен истраживачког процеса, који због природе истраживања, тренутно, мора остати отворен.

*

Досадашња излагања која се односе на истраживање средњовековних манастира, односно поступак примењен на конкретну манастирску целину — манастир Милешеву — истовремено покрећу и питање завршне фазе тог дуготрајног процеса, а то је конзервација — обнова и представљање манастира савременом посетиоцу. Такво постављање задатка је најисправније, јер научни проблем претвара у друштвену реалност.

Повод за реализацију целовитог истраживачко-конзерваторског пројекта „Манастир Милешева“ пружили су објективни услови у којима се манастир налази. Смештен у непосредној близини Пријепоља, на подручју захваћеном јаким урбаним развојем, у целини неистражен, био је изложен тихом, али слстематском пропадању и уништавању.

То уништавање средњовековног комплекса није био намеран акт, већ последица непознавања обима и вредности архитектонског наслеђа, будући да је до сада била позната једино манастирска црква са изузетно драгоценим средњовековним живописом. Тако је проблем Милешева погрешно поистовећен са проблемом

старања о само једном средњовековном здању — манастирској цркви. Од такве процене културног наслеђа пошли су и организатори изградње магистралног пута који треба да прође поред манастира Милешеве. Предвиђена траса саобраћајнице је ободно пресекала манастирско насеље, које није било у том тренутку тачно омеђено на тврону пошто су остаци средњовековних зграда били под наслагама земљаног насипа.²¹ Поред великих јавних радова, то подручје је захватила и неконтролисана стамбена изградња, чији је темпо претио да знатно измени природни амбијент у непосредној околини Милешеве. Скуп тих проблема је имао пресудну улогу у хитном доношењу дугорочног програма систематског истраживања и заштите манастира Милешеве.

Предузета теренска истраживања су усмерена ка откривању, проучавању и заштити архитектонских остатака, одређивању обима простирања као и уређењу ове важне средњовековне просторне целине. Манастирска црква као главни објекат насеља, такође је предмет исцрпног проучавања и заштите, у оквиру целокупног програма очувања Милешеве.²² Истраживање сакралне грађевине не би требало по-

себно наглашавати, јер она по природи ствари представља нераскидиви део целине. У овом случају она је и најочуванији и најмање угрожен, али и недовољно проучен објект. Заштиту средњовековних манастира у савременим условима не представља само старање о црквеној грађевини, како се понегде још сматра, јер црквени објекат сам за себе не представља манастир. Заштита историјске структуре овога типа је једино могућа ако се примени на средњовековно насеље сакралнопрофаног садржаја у целини а не само на његове појединачне објекте, ма колико они били значајни.

²¹ Републички завод за заштиту споменика културе је обуставио изградњу пута на предвиђеном месту и предложио неколико варијанти. СО Пријепоље је у априлу месецу 1982. године усвојила Просторни план Пријепоља, према коме магистрални пут неће проћи преко средњовековне Милешеве, већ је предложена нова траса изнад манастира, дуж леве обале реке Милешевке.

²² Истраживање цркве у оквиру пројекта „Манастир Милешева“ води арх. Оливера Кандић. Овај објекат је превентивно конзервиран и обезбеђен да би могла да се изведу неопходна истраживања, па тек затим трајна конзервација и заштита.

Recherche sur le monastère médiéval de Mileševa

SVETLANA MOJSILOVIĆ-POPOVIĆ

L'espace architectonique du monastère, caractérisé par plusieurs groupes architecturaux isolés, en tant qu'éléments d'une vaste organisation de l'espace, constitue une structure complexe aux relations réciproques spécifiques. L'étude d'un ensemble spatial de ce genre doit être effectuée dans deux sens: a) en soulevant la question d'agencement interne de l'espace en tant que totalité organique et b) en considérant la conception de l'architecte.

Un modèle spatial aussi complexe qui a eu, dans l'Etat médiéval, un statut socioéconomique spécifique, offre de vastes possibilités à la recherche et à l'identification de l'architecture de l'époque. Si l'on part du fait que l'objectif poursuivi par cette recherche sur la structure spatiale du type architectural de monastère est celui de présenter au public contemporain cet ensemble sous tous ses aspects, on doit admettre la nécessité de considérer également d'autres catégories qu'impose un tel ensemble: en effet, il s'avère indispensable d'évaluer à nouveau le contenu du bâtiment et de ses annexes, d'exposer l'historique de ceux-ci et de préciser l'usage que l'on en fait aujourd'hui. L'évaluation du contenu selon les principes modernes envisage, comme résultat final, l'établissement de la valeur réelle de l'ensemble et de ses éléments constitutifs. L'historique tient compte de la continuité de l'existence et du fonctionnement de cete structure à ce

même endroit. L'analyse historique a pour but de fournir des informations sur le développement de l'ensemble sans compromettre l'intégrité de l'espace et de l'architecture que celui-ci comporte. Dans les conditions actuelles et indépendamment de sa fonction primitive de lieu saint, le monastère commence à être utilisé par la société contemporaine: il devient à la fois un monument d'histoire culturelle, un but touristique, un musée et un centre à dimension éducative.

Dans le cas présent, l'objet de la recherche est constitué par un modèle d'espace concret, — le monastère Mileševa, construit au début du XIIIe siècle, en Serbie. Le programme de la recherche a été divisé en plusieurs étapes, adaptée chacune au caractère de la matière à étudier. La première étape a été consacrée à l'identification systématique de l'espace qui avait appartenu au monastère médiéval. Les premières recherches, effectuées en 1974, en 1980 et en 1981 nous ont permis de conclure que le monastère s'étendait, au nord, au-delà de l'actuelle clôture en pierre. Les fouilles organisées dans la cour du monastère ont révélé que le long des limites de cet espace se dressaient autrefois diverses annexes, tandis qu'autour de l'église s'étendait une zone large de nécropole du monastère. Dans la cour ont été établies plusieurs couches culturelles

dont certaines datent de l'époque antérieure à la fondation de Mileševa. Au nord de la cour ont été mis au jour les murs extérieurs de constructions médiévales, alors que les annexes qui se succédaient à l'intérieur de la cour appartenaient à une période moins ancienne (les annexes les plus anciennes datent du XVIe siècle). A l'angle nord-est de la cour, dans un local adossé aux murs extérieurs et qui était couvert d'une voûte, ont apparus des

vestiges de fresques. L'affectation de ce local n'a pas encore été définie.

Les recherches entreprises sur ce terrain ont pour but de mettre au jour, d'étudier et de conserver les vestiges architectoniques, d'en définir les dimensions, ainsi que d'aménager cet important site médiéval. Les travaux de réalisation du projet de recherche sur le monastère Mileševa sont en cours.